

STELA SPÂNU
Institutul de Filologie
(Chișinău)

GRAIURILE DIN SUD-ESTUL UCRAINEI.
STUDIUL FONETIC

Abstract

The research takes under consideration the south-eastern Ukrainian dialectal speech. The investigation focuses on description of phonetic peculiarities of the dialectal speech highlighting the reference to the place they occupy in the Daco-Romanian dialectal structure.

Keywords: dialectal area, isogloss, speache, linguistic atlas.

Dialectologia românească dispune de valoroase studii, consacrate structurii dialectale a dacoromânei, respectiv unor grupuri aparte de graiuri românești. Aria unor cercetări fundamentale include și vorbirea dialectală de la est și nord de Prut. Totuși până în prezent, nu au fost elaborate lucrări destinate, în special, graiurilor românești din sud-estul Ucrainei. Or, acestea atrag atenția dialectologilor prin faptul că sunt vorbite într-un mediu alogen, izolat de arealul dacoromân, păstrând unele faze mai vechi de evoluție a limbii, fiind totodată puternic înrâurite de limbile ucraineană și rusă.

Prezenta investigație asupra graiurilor românești din sud-estul Ucrainei a fost efectuată în baza materialului faptic excerptat din *Atlasul lingvistic moldovenesc* (ALM) și a textelor dialectale. Amintim că rețeaua punctelor anchetate pentru ALM, pe linia Kirovograd – Nikolaev – Zaporojie – Dnepropetrovsk – Donețk – Lugansk, include localitățile Sirovo (pct. 34), Bolșaia Serbulovka (pct. 48), Dunaevka (pct. 112), Novo-Grigorievka (pct. 165), Bairak (pct. 190), Alexandrovka (pct. 210), Novoignatievka (pct. 225), Troițkoie (pct. 226), Novoucrainka (pct. 229), Martonoșa (pct. 231), Gruzskoe (pct. 232), Subbotți (pct. 233), Dikovka (pct. 234), Voloșskoie (pct. 235).

Pentru început propunem o scurtă prezentare a trecutului istoric al enclavelor românești din sud-estul Ucrainei, pentru a putea mai apoi conștientiza și interpreta faptele de limbă, specifice ariei menționate.

Kirovograd este o regiune situată la est de Bug, cu centrul administrativ în orașul Kirovograd. Structura etnică este dominată de ucraineni, dar există mai multe localități, unde până în prezent etnicii români sunt majoritari. În urma unor migrații din sec. XVIII a populației române (în mare parte colonii agricole) mai spre est au fost întemeiate mai multe sate românești: Novoucrainka (pct. 229), Gruzskoe (pct. 232), Subotți (pct. 233), Dikovka (pct. 234) [Lozovanu et alii: 112]. Satul Martonoșa (pct. 231), cu o populație preponderent românească, este așezat în zona de stepă, fiind atestat documentar din 1761-1762, sub denumirea Osma [TDG: XXIV]. În anii 1924-1925, circa 50 de familii au părăsit satele Șerbani, Mărculeasa, Rakova și s-au așezat

la zece km nord-est, pe malul Ielaniței, întemeind pe locurile unde au fost împrăștiți satul Novoukrajka (pct. 229), la doi km. de Mărkuleasa (Malinovka) [Golopenția: 154].

Regiunea Nikolaev reprezintă un areal vechi de populație românească, cunoscută de peste 250 de ani și stabilită în numeroase localități, atât la vest, cât și la est de râul Bug [Lozovanu et alii: 112]. Anton Golopenția susține că numărul satelor și situația generală a acestei regiuni a Ucrainei impun presupunerea că avem de-a face cu efectele acțiunii de colonizare, întreprinse de statul rus. În particular, localitatea Novo-Grigorievka (pct. 165) a fost întemeiată în a doua jumătate a sec. XVIII de elemente românești din Moldova și Dobrogea, între care și careva familii de bulgari. Se afirmă că, în această perioadă, Grigore Potemkin face un plan de urbanizare a satului, rămas nerealizat, și-i schimbă în același timp numele după prenumele său, deși denumirea românească (Târgul Frumos) nu se pierde [Golopenția: 143]. Referindu-se la satele cu majoritate sau cu procente egale de moldoveni și ucraineni, printre care se înscrie localitatea Alexandrovka (pct. 210), același cercetător susține că sunt sate înființate după venirea în Rusia a lui Dimitrie Cantemir cu mii de moldoveni, care au avut privilegiile aproape egale cu acele ale cazacilor și ale satelor cu slobozeni [Golopenția: 202]. Din studiul lansat on-line *Sate și orașe ale Ucrainei* aflăm că localitatea Serbulovka a fost fondată la începutul sec. XIX de către moldoveni, iar începând cu 1868 ea își schimbă numele în Bolșaiia Serbulovka (Великосербулівка) (pct. 48).

Regiunea Dnepropetrovsk este situată în partea de sud-est a Ucrainei, pe malurile Niprului. Dialectologul chișinăuian Vasile Pavel susține că prin părțile orașului Dnepropetrovsk au fost timpuri când limba română se bucura de anumite drepturi, când preoții slujeau în limba localnicilor, căci arhiepiscop al Ekaterinoslavului a fost Gavriil Bănulescu Bodoni (1746-1821), transilvănean de la Bistrița-Năsăud, ajuns mai târziu mitropolit al Kievului și apoi al Basarabiei [Pavel 2000: 128]. Localitatea Voloșskoie (pct. 235) din această regiune este o colonie românească din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, la început fără străini, la 1927 încă români în majoritate, azi în minoritate [Golopenția: 79]. Academicianul V. F. Șișmariov afirma că localitatea vizată a fost înființată în 1770-1771, fiind populată de „urmașii volohilor”, „capturați” ca robi de tătari „la zidurile Oceakovului”. În 1793, la Voloșskoie, a mai venit și un grup de munteni [Pavel 1998: 63].

Regiunea Donețk este situată în zona de stepă. Istoric vorbind, „provincia” este o parte importantă a regiunii Donbas. Satele moldovenești din regiune nu sunt așezări tinere, ivite în cursul industrializării, ci așezări vechi, întemeiate toate pe la mijlocul secolului al XVIII-lea [Golopenția: 128]. Nemulțumiți de colectivizare, mulți moldoveni s-au strămutat din regiunile agricole, și anume din așezările de pe malul stâng al Bugului și din jurul Kirovogradului. Ei au preferat centrele din est ale Donbasului. Un băștinaș din localitatea Novoignatievka (pct. 225), întemeiată la 1778, afirma că satul lor de origine, din Basarabia, s-a numit Dubovca. De acolo au plecat la început două sute de gospodari. Aceștia s-au așezat în Ucraina, în diferite locuri, formând comunități separate. Localitatea Bairak (pct. 190) reprezenta o colonie anterioară anului 1780, la început doar românească, apoi devenită mixtă [Golopenția: 84].

Regiunea Lugansk este situată în partea de est a Ucrainei, în zona de stepă. Localitatea Troițkoie (pct. 226), din regiune, a fost întemeiată de trei frați, de unde și numele de Troițk, în 1778, cam în aceeași vreme ca și satele moldovenești de la nord. La început a fost sat moldovenesc, ucrainenii venind în prima jumătate a secolului al XIX-lea [Golopenția: 154].

Ținutul Zaporojie este plasat în partea de sud-est a Ucrainei, cu centrul administrativ în orașul Zaporojie. Localitatea Dunaevka (pct. 112) reprezintă o colonie întemeiată în anii 1868-1869 de românii proveniți din circa trei județe din Basarabia de sud [Golopenția: 81].

Nu doar istoricul localităților românești din sud-estul Ucrainei i-a preocupat pe cercetători. Graiurile moldovenești în enclavă de est au constituit obiectul de cercetare al lingviștilor români. Astfel, în 1957-1965, acestea au fost investigate la fața locului de dialectologii de la Chișinău, în vederea alcătuirii ALM/ALRR.Bas., avându-i autori pe V. Comarnițchi, V. Melnic, V. Pavel, R. Udler ș.a. Cercetări toponimice privind localitățile românești din sud-estul Ucrainei au fost efectuate de lingviștii Anatol Eremia și Viorica Răileanu. Cercetări de teren mai recente asupra graiurilor românești din ariile laterale și izolate au fost realizate în perioada 1991-1998 de echipa Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe (Institutul de Fonetica și Dialectologie „Al. Rosetti”, București) și Vasile Pavel (Institutul de Filologie al AȘM, Chișinău). Unele rezultate ale anchetelor dialectale au fost prezentate în volumele *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului. Texte dialectale și Glosar*, București, 2000 și *Cercetări asupra graiurilor românești de peste hotare*, București, 2000. Sunt în curs de publicare alte două volume de texte și glosar privind situația actuală a graiurilor românești de la est de Bug, de pe cursul inferior al Niprului, din Donbas și Caucaz. În opinia aceluiași autori, motivul invocat pentru continuarea cercetărilor dialectale de teren din ariile laterale și izolate, precum sunt cele de peste hotarele de nord și de est, îl constituie „pericolul real” al dispariției acestor graiuri în urma politicii de deznaționalizare, dusă decenii de-a rândul și chiar secole de către statul în care, date fiind împrejurările istorice, comunitățile românești au fost nevoite să evolueze. Totodată, studierea graiurilor românești din mediile alogene menționate reprezintă o sursă de fapte lingvistice inedite, de importanță deosebită pentru dialectologia sincronică și istorică românească, pentru istoria limbii române și pentru romanistică [Marin et alii: IX].

Despre destinul limbii române în mediul aloglot de est scrie V. Pavel în studiul *Graiurile românești de pe cursul inferior al Niprului, din Donbas și Caucaz*. Autorul afirmă că „numărul vorbitorilor de limbă română a scăzut în mod vertiginos. Procesul de deznaționalizare este foarte avansat. Propriu-zis, copiii, tinerii și persoanele de vârstă a doua, cu mici excepții, nu mai vorbesc românește, ci rusește și/sau ucrainește. Pe tot parcursul dezvoltării lor în „zonele parașutare”, graiurile descrise au fost private de imboldul normelor limbii literare. Doar în anii '30 în unele sate (Novoignatievka, Moldovanskoie) au funcționat școli cu predare în *limba moldovenească*” [Pavel 1998: 63].

Prin urmare, interesul nostru pentru graiurile românești din sud-estul Ucrainei este suscitată de tendința descreșterii numărului de vorbitori ai limbii române, respectiv a utilizării tot mai reduse a acesteia în viața cotidiană, de păstrarea unor fapte vechi de limbă la toate nivelurile limbii, dar și de influența limbilor ucraineană și rusă asupra graiurilor propuse cercetării.

În contextul celor afirmate, ne propunem să investigăm vorbirea dialectală din aria vizată, pe compartimente ale limbii. Atenția va fi axată atât pe trăsăturile fonetice, morfologice și sintactice, specifice ariei cercetate, cât și pe particularitățile comune cu graiurile moldovenești din „metropolă”, care ar permite identificarea statutului acestor graiuri în cadrul dacoromânei. În articolul de față vom prezenta specificul fonetic al graiurilor românești din sud-estul Ucrainei.

Vocalismul

Vocala *a*

Izolat, în graiurile moldovenești din sud-estul Ucrainei, vocala nelabială, deschisă *a*, la început de cuvânt, în poziție medială, precum și în tema unor verbe la indicativ prezent sau conjunctiv a rămas intactă: *aț* (pl.) (pct. 190, 225, 226, 229, 231, 233, 234), *ăpăr* (pct. 48, 112, 165, 190, 210, 225, 229, 235), *ar* (pct. 34, 112, 165, 190, 225, 234); pe alocuri *a* a trecut la *ă*: *ăț* (pct. 34, 48, 112, 165, 210, 232), *ăpăr* (pct. 34, 232-234), *ăr* (pct. 48, 210, 229, 233, 234) – ALM, h. 5-7. În opinia lui Vladimir Zagaevski, „metafonia” *a > ă* nu este atât de veche, formele de plural fără flexie internă menținându-se în graiurile moldovenești până în sec. XVII-XVIII [Purice et alii: 44].

Ca urmare a rostirii dure a consoanelor *j*, *ș*, mediala *a*, în poziție accentuată, se pronunță mai închis: *șărpi*, *șăpti*, *jăli*, *șă* (ALM, h. 18-21). Referindu-ne la istoricul acestui fenomen, constatăm că prepalatalele *j*, *ș* moi sunt singurele foneme atestate în textele vechi din Moldova și Țara Românească, datate cu sec. XV. Un veac mai târziu, graiurile sudice cunosc rostirile moi și dure ale consoanelor menționate, pe când în Moldova ele sunt durificate doar după 1600 [Gheție 1994: 104], unde până în prezent circumscriu arii largi.

Harta lingvistică a termenului *așa* și textele dialectale înregistrează în graiurile moldovenești variantele fonetice *așa*, *așă*, *așă*. În vorbirea dialectală din sud-estul Ucrainei aria dominantă aparține formelor mai vechi *așă*, *așă*:

cum ș-atúnșă/ așă ș-așă ș-amú (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 167); *cása sí fáși așá* (TD, I/2, p. 182, pct. 235); *pirohí c^uoáșim și di t^uoáti/ așá - vârtúti/ plașinti/ pirohí* (TD, I/2, p. 182, pct. 235); *când aș ști ^{leu}/ c-ar hi așá/ da ^{leu} căpu ț-aș luá* (TD, I/2, p. 185, pct. 235); *așă/ noroádele o mblát* (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 170); *așá* (ALM; h. 22).

Fonetismul *așă*, conservat în aria cercetată, reprezintă una din fazele de evoluție a cuvântului *așa*, înregistrată frecvent de textele vechi, datate cu sec. XVII-XVIII:

Și s-au făcut așea [Biblia: 41]. *El nu uită binele și mila lui Bator Jicmontu, frățâne-său, carele l-au agiutorit împotriva turcilor, și precum au fostu în bună megieșie, așea și acmu cu Bator Andriiaș* (N. Costin). *N-ar hi sosind în Vavilon așea-n pripă, într-o mică de vreamă* (Dosoștei). *Așe le-u dat turcii năvala, ca o noajă de lupi într-o turmă de oi* (Neculce). *Scrisorile, precum a celui bun, așe a celui rău sfat, iască și strămurare sint* (Cantemir) [Costinescu et alii: 181, 185, 204, 273].

În localitatea Martonoșa din reg. Kirovograd, alături de forma veche *așă*, notăm prezența fonetismului dialectal *așă*, specific graiurilor moldovenești:

[...] *când djamú sí gatésc ginișór/ púu pi mási așá/ pun niști piriș^uoáși/ púu lápti á cru pi mási* (TD, I/2, p. 168, pct. 231); *vátí dușⁱém/ și iará matéri-așá/s-kemá rúpce* (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 167).

Vocala *ă*

Vocala finală neaccentuată *ă > î* în urma pronunției dure a consoanei ce o precede: *sticlî, urđícî, úrdî, úmbrî, (sî)-nșurî, salátî, cásî, sîmbătî, tîndî, íncî, anîní, hl^oábî, gîscî, tátî*

(ALM, h. 56, 62, 98, 99, 101, 110, 193, 194, 285, 309, 310, 391, 417, 424). Fenomenul este specific graiurilor moldovenești, extinzându-se și asupra graiurilor munteneste de răsărit. Acest transfer fonetic, în unele cazuri, are urmări în planul morfologiei prin neutralizarea opoziției de număr la unele substantive și adjective feminine. Drept exemple ne pot servi dialectismele fonetice: *cásî, stíclî, nóuî* etc.

În poziție neaccentuată *ă* > *a*. În unele cazuri avem de a face cu un *a* originar, păstrat și nu provenit dintr-un *ă*: *barbát* (< lat. *barbatus*), *padúre* (< lat. *padule*), dar fenomenul poate fi cauzat și de asimilarea vocalică din cadrul cuvintelor: *magár, marár, mașcát, papșóî, batrín, vada^oî* (ALM, h. 147-150, 152, 154-156). În regiunea Zaporojie sunt notate formele păstrate intacte: *váda^oî, pādúre, bātrín*.

O frecvență sporită în graiurile cercetate o are vechiul fonetism *pomânt* (ALM, I, h. 153):

t^ookíla/ pári acoljó/ d-acoló t^ookíla/ șápuî sácám/ fánínă/ pomín dî asála/ șiⁱ puniém pi t^ookíla/ tó deasúpra/ ș-o-nsămnám (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 165); *pomín mul^o tănéá* (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 171).

Dialectismul fonetic *pomânt* avea o circulație largă în trecut. Vl. Zagaevski, în unul din interviurile sale, relatează că în anii de studenție, răscolind dosare de arhivă, a dat de multe cereri ale basarabenilor, adresate autorităților țariste, să le permită colonizarea în locuri cu „pomânt dișărt” (adică pământ liber) din Ural, Extremul Orient (Dalnii Vostok), unde mai târziu au întemeiat sate moldovenești [Zagaevskii 2008: 1]. Forma învechită *pomânt* am înregistrat-o și într-un articol din ziarul „Plugarul Roșu” din 7 mai 1926 (nr. 104): „Dar toati au și sfârșātu lor. Noi credim, cî șiasu di răsplatî sî aprochii pintru ficari chicăturî di sânji vărsatî di ii pi *pomântu* noroadelor subjugatî”. Despre vechea expresie sintetică, care exprimă o situație neobișnuită, *cât îi lumea și pomântul*, relatează Maria Ciornei în studiul său *Câteva considerații privind legea fundamentală a comodității în vorbire – factor important în evoluția și continuitatea limbii dacoromâne* [Maria Ciornei: 1].

Vocala e

E, în poziție medială, se reduce la *i*: *fičór* < *fecior*, *tîátru* < *teatru* (ALM, h. 126, 291). Fenomenul are o vechime mare în limbă, fiind atestat, în special, în Moldova sec. XIII-XV, fiind difuzat dinspre nord spre sud [Gheție 1994: 75]. Din textele vechi moldovenești am excerptat unele exemple, în care acest fenomen este prezent:

Avea un priietin musaîp împărătescu (Neculce). *Muștile mușini într-înșii să facă* (Dosoftci) [Costinescu et alii: 194, 195].

E, la sfârșit de cuvânt, se pronunță închis: *fráti* < *frate*, *îépuri* < *iepure*, *héri* < *fiere*, *húlpi* < *vulpe*, *lápti* < *lapte*, *nóápti* < *noapte*, *frúnti* < *frunte*, *gíneri* < *ginere*, *pintilîj* < *pintilie*, *urétî* < *ureche*, *cléști* < *clește*, *vasíli* < *Vasile* (ALM, h. 184-186, 281, 287, 288, 379, 289, 292, 303, 315, 427). Fenomenul este bine reprezentat în documentele moldovenești, scrise după 1600, și mai rar este semnalat în Țara Românească. În prezent, atestăm închiderea lui *e* final la *i* în Moldova, estul Munteniei, în Dobrogea, vestul Transilvaniei, sud-estul Banatului și în Oltenia de apus [Gheție 1975: 109].

Vocala *e*, în poziție accentuată și neaccentuată, evoluează la *ă*, în urma pronunției dure a consoanelor *ș, s, z, ț, j*: *slujăsc, tușăsc, sămn, săti, žisăđ, șăđ, đăși, žițăł, zăstri, țăž*,

bisărici, sânin (ALM, h. 35, 33, 25, 51, 26, 32, 52, 30, 28, 29, 141, 408). Se presupune că fenomenul a avut loc, inițial, în poziție tare, ulterior durificarea s-a produs în cuvintele în care *e* se găsea în poziție moale: *răpidi, răși, mărg* (ALM, h. 36, 37, 45). Actualmente fenomenul este general în graiurile moldovenești, fiind datat cu a doua jumătate a sec. XVI:

Cu mila lui Dumnezeu eu, diaconul Coresi, deacă văzui că mai toate limbile au cuvântul lu Dumnezeu în limba (lor), numai noi rumânii n-avem, și Hristos zise, Matei 109, „cine citește să înțaleagă” (Diaconul Coresi. Psaltirea de la 1577). *Ce folos e lor; deacă popa grăiește în limba străină rumânilor; sârbește, de nu înțaleg, sau pre altă limbă ce nu vor înțaleage ascultătorii* (Diaconul Coresi).

Prin asimilare vocalică putem justifica fenomenul deschiderii mediale neaccentuate *e* la *a* în cuvintele: *sacări, spariós, cârpan, gâlbán* (ALM, h. 113, 119, 121, 123). În cazul fonetismelor *nacáz* (< sl. *nakazŭ*), *paréti* (< lat. *paries, -tis*) notăm conservarea lui *a* etimologic (ALM, h. 116, 120, 125). Fenomenul descris este semnalat și în ariile laterale moldovenești din nord-estul Republicii Moldova, din regiunile Cernăuți și Ismail.

E, în poziție neaccentuată, se diftonghează: *guler* > *gúliar* (pct. 34, 48, 165, 226, 229, 231-235), *nepot* > *nĭapót* (pct. 229, 231, 233, 235), *nevastă* > *nĭavásti* (pct. 34, 48, 229, 231-235), *ceva* > *șĭjaváj* (pct. 34, 48, 165, 229, 231, 232). Fenomenul este specific și graiurilor laterale din nord-estul Republicii Moldova. Izolat, *e* rămâne intact: *gúler* (pct. 112, 190, 225), *nepót* (pct. 34, 112, 232, 234), *nevástă* (pct. 165, 210), *șevá* (pct. 112)/ *șeváj* (pct. 210, 233, 234). Coexistența formelor diftongate și a celor rămase intacte a fost notată în pct. 225 (*nepót/nĭapót*), în pct. 112, 225, 226 (*nevástă / nĭavásti*) și în pct. 190, 225 (*șevá/ șĭjaváj*) – ALM, h. 128-130, 132.

Fenomenul diftongării lui *e* în poziție neaccentuată este vechi în limbă, fiind notat începând cu a doua jumătate a sec. XVI:

Meccit turcesc a să zidi sau besearică în geamie a să preface până la vreamile noastre n-am văzut (Cantemir). *N-ar hi sosind în Vavilon așea-n pripă, într-o mică de vream* (Dosoftei). *Fără veaste au năbușit asupra schythilor* (Cantemir). *De nu ne vom îndrepta din leage, ... mai ocăiți de noi altul nu poate hi* (Varlaam) [Costinescu et alii: 180, 185, 197, 208].

E > *u* în cuvintele *femeie, pentru* (ALM, h. 127, 42). *U* din fonetismul *fuméji* provine dintr-un *o* aton (*foméji*), ambele forme având o circulație extinsă în Moldova istorică. *U* din *puntru* este rezultat al asimilării vocalice:

da sára sí grămadeá fo cătiváj foméj și torš'é (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 166).

Vocala *u*

Cel mai răspândit fenomen în legătură cu vocala *u* este revenirea lui la etimologicul *o*, trăsătură caracteristică graiurilor moldovenești: *porónci* (din *porunci* < sl. *porončiti*), *sapón* (< lat. *saponem*), *fodúl'* (< tc. *fodul*) – ALM, h. 102, 106, 177. Varianta *porónci* este consemnată de Ion Gheție în Moldova (după 1600) și, sporadic, în nordul Transilvaniei (în sec. al XVIII-lea) [Gheție 1975: 118].

În continuare vom prezenta câteva exemple excerptate din opera cărturarilor români ai sec XVII, în care este prezentă varianta analizată:

Ieșise poroncă de la împăratul, la baltagibaş, de i-au călcat casele până în trii ori, cercându-l (Costin). *Poronca și învățătura Domnului ... călcând și stropsind* (Cantemir) [Costinescu et alii: 64, 273].

Cuvintele *jură* (< lat. *iurare*), *jug* (< lat. *iugum*), *tutun* (< tc. *tütüni*), în toate graiurile moldovenești, respectiv în sud-estul Ucrainei, își păstrează formele etimologice: *Žúri*, *Žug*, *tut'ún* (ALM, h. 101, 103, 105).

Vocala o

Ca și în limba veche, *o* la inițială de cuvânt și în poziție medială se diftonghează: *óuă* > ^u*oáu* (pct. 229, 231-234), *róuă* > ^r*oáu* (pct. 34, 229, 231-234), *nóuă* > ⁿ*oáu* (pct. 34, 48, 229, 231-234), *plóuă* > ^{pl}*oáu* (pct. 229, 231-234). Fenomenul este explicat prin distribuție cu alte vocale și prin poziția față de accent. El este notat și în ariile laterale din nord-estul, nord-vestul Republicii Moldova și regiunea Cernăuți. Aceste variante specifice limbii vechi se mai întâlnesc în subdialectul bănațean și în unele graiuri din Transilvania, nord-vestul Bulgariei și în toate localitățile din Ungaria [Marin et alii: 10]. Izolat, *o* rămâne a fi intact: *róu* (pct. 190, 225-228, 235, 112), *nóu* (pct. 165, 190, 210, 225-227, 235), *plóu* (pct. 112, 165, 190, 210, 225-228) – ALM, h. 84, 94-96.

Din textele dialectale am excerptat mai multe exemple care confirmă prezența fenomenului diftongării lui *o* inițial și medial în graiurile cercetate:

puném zólnic di șápti/ și luám șápti já ġiút/ da dáci-ĵ pńđi di ^uopt, di ⁿoáu/ ș-apúj adúšem statvíli (TD, I/2, p. 166); *'e stă álbi/ ș-o adúšim acási/ sí usúci/ ș-o ntíndem cu ^doáu fuméĵ* (TD, I/2, p. 167); *ašéla li dá ^doáu lítri di horílci* (TD, I/2, p. 169, pct. 231); *c-únu nu-ĵ put'é/ tré ^doáu/ da* (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 166); *ș-apóĵ m'éřzi ^uómu cu rakiú/ cu v'ínu/ cu še au/ și dău [...] la ⁿoáu đlí* (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 172).

Notăm prezența diftongării lui *o* inițial și medial în texte vechi, datate cu sec. XVI-XVII:

Și au numit Dumnezeu tăriiia ceriu, și au văzut Dumnezeu că easte bine, și s-au făcut seara, și s-au făcut dimineața, zioa doao [Biblia: 41]. *Au purces veziuriul de la Stife cu toate oștile, făcând doao conace* (M. Costin). *Dusără doauă turtureale ... pominc preutului* (Varlaam). *Și-ntrebând ceasul când au răpăosat, aflară prisne atunce al noăle ceas* (Dosoftei) [Costinescu et alii: 113, 229, 241].

Vocala *o* este păstrată în cuvântul *toți* (< lat. *totus*), fonetism conservat și în graiurile laterale din sud-vestul și nord-estul Republicii Moldova (ALM, h. 92). În restul masivului moldovenesc *o* > *ă*: *tăț*.

În aria cercetată, vocala de deschidere mijlocie *o*, în unele cuvinte moștenite sau împrumutate, în urma disimilării vocalice, se pronunță mai închis [u]: *fasúli*, *cucóș* (ALM, h. 87, 170). În cuvintele *tocmai*, *boboc* avem de a face cu un *u* originar: *túcma* (din sl. *túkŭma*), *bubóc* (din ngr. *bubúki*) (ALM, h. 89, 171). În prezent, acest fenomen s-a păstrat în ariile laterale și izolate ale graiurilor moldovenești.

Fenomenul discutat catacterizează textele vechi, datate cu sec. XVI:

...de-am scos din psaltirea sârbească pre limba rumânească (Diaconul Coresi. *Psaltirea de la 1577*).

... ce noi propoveduim că în toată vremea ei au fost aleaneș și vrăjmași dereptății, ca și în zilele prorocilor și când împla Iisus Hristos pre ceastă lume (Diaconul Coresi).

În cazul cuvântului *a umfla*, dialectologiei au înregistrat ocurența formelor cu *i-* și *u-* inițiali:

dîhólod/dîhólod/îmflăt tări oámⁱni îmflăt^{si}/îj^{du}sé [...] cu carúța (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 170); *ș-mâncám / z_nu nî-umflám di foámi* (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. p. 170, 179).

Ocurența formelor cu *-i* și *-u* caracteriza textele vechi: *De oameni răi așa se umpluse țara, cât aieve bulucuri îmblă de prăda* (Costin) [Costinescu et alii: 89].

Diftongul *ea*

Fenomenul închiderii diftongului *ea* la *a*, când este urmat în silaba următoare de *a* sau *ă*, creează în masivul dacoromân două arii distincte. Prima ține de graiurile de tip nordic, adică *ea > a*, a doua arie este o continuare a ariei munteneste, unde diftongul rămâne ocurent. Lingvistul român T. Teaha explică acest fenomen prin influența asimilatoare a lui *a* din silaba următoare [Teaha: 54]. Graiurile cercetate fac arie comună cu graiurile moldovenești: *albáf, sí márgi, sárí, dámí, țápan* (ALM, h. 210-214).

La sfârșit de cuvânt, diftongul *ea* este redus la *ă*: *măsă, cură, ră* (ALM, h. 222, 225, 226). În cazul cuvintelor *stea*, (*mă*) *vedea* avem conservat transferul lui *ea* la *ę*: *stę, ma vidę* (ALM, h. 220, 221). Fenomenul este anterior primelor texte în limba română, provenind din Banat, Maramureș, nordul Ardealului și nordul Moldovei:

Atunce am știut și eu că au fost scris Dimitrașco Vodă să vie moscalii..., iar dacă am înțeles că au sosit moscalii la Prut, mult m-am mirat, și am zis lui Vodă să scrie să se întorcă înapoi (Ion Neculce).

Ca urmare a „procedeului de acomodare”, diftongul *ea > ia*: *șáún, lușáfăr, sprinșáni, žání, șáfí, stjárpí, stjag* (ALM, h. 111, 158, 164, 215, 216-218).

Diftongul *ia*

Diftongul *ia* la început de cuvânt sau în poziție postvocalică se pronunță mai închis *je*, ca urmare a procedeului de acomodare: *bájét, încužét* (ALM I, h. 16, 17). Acest fenomen caracterizează graiurile moldovenești, respectiv ariile laterale și cele izolate. Referindu-se la vechimea acestui fenomen în limbă, Ion Gheție îl datează în Moldova din 1601 [Gheție 1975: 120].

Consonantismul

Consoanele bilabiale *p, b, m* și labiodentale *f, v*

Până în prezent în dialectologia română lipsește un acord între dialectologi în privința vechimii fenomenului palatalizării, originii lui, precum și a interpretării procesului dat. După S. Pușcariu, atunci când articulația unei consoane se face în altă parte decât a palatului dur, dar limba mai face simultan o mișcare accesorie și în regiunea palatală, vorbim de palatalizare [Pușcariu: 64]. Referindu-se la vechimea fenomenului

în limbă, B. P. Hasdeu a considerat-o de origine dacică, P. Maior – de origine latină populară, iar O. Densusianu, S. Pușcariu, Th. Capidan și Al. Procopovici au datat-o din epoca românei primitive comune, ca fiind anterioară sec. X–XII, când aromânii, meglenoromânii și istroromânii nu se despărțise de dacoromâni.

În prezent, palatalizarea labialelor *b, p, m, f, v*, în stadiul final al acestui proces, caracterizează graiurile de tip moldovenesc.

În continuare, pe baza datelor preluate din ALM, vom prezenta o descriere mai amplă a stadiilor de palatalizare a labialelor în vorbirea dialectală din sud-estul Ucrainei.

Bilabiala *b*

Palatalizarea sonorei *b*, urmată de *i*, *iot* și *i* final, este un fenomen vechi în limbă, datat cu sec. XVIII [Gheție 1994: 86]. În prezent, în aria cercetată, înregistrăm stadiul intermediar (*dʰ*) și cel final (*ǵ*) de palatalizare:

¹ – *dʰni* (pct. 34, 48, 165, 190, 210, 229, 231-235), *ǵni* (pct. 112), *dʰni/ǵni* (pct. 225) – ALM, I, 246;

¹ – *dʰetu* (pct. 34, 48, 165, 190, 210, 229, 231-235), *ǵetu* (pct. 112), *dʰetu/ǵetu* (pct. 225) – ALM, I, 247;

¹ – *aldʰni* (pct. 34, 48, 165, 190, 210, 229, 231-235), *alǵni* (pct. 112) – ALM, I, 248;

¹ – *zdʰjárí* (pct. 34, 48, 165, 190, 210, 229, 231-235), *zǵjárí* (pct. 112) – ALM, I, 250;

¹ – *lʰndʰi*, *liǵg* (pct. 34), *lʰndʰ* (pct. 48, 225, 229), *liǵg* (pct. 112) – ALM, I, 251;

¹ – *bundʰ* (pct. 34, 48, 165, 190, 210, 229, 231-235), *bundʰ/bunǵ* (pct. 225) – ALM, I, 252.

Bilabiala *p*

Oclusiva bilabială surdă *p* este inițial palatalizată în Moldova, îndeosebi după 1600 [Gheție 1994: 85]. În prezent, majoritatea graiurilor moldovenești înregistrează ultimul stadiu al palatalizării acesteia. În raport cu celelalte graiuri moldovenești, sud-estul Ucrainei, alături de graiurile din nord-estul Republicii, notează stadiul intermediar [*tʰ*] al palatalizării: *tićór*, *tii*, *téli*, *tept*, *tátrí*, *stíc*, *coťití*, *lutʰ*, dar și cel final [*kʰ*]: *kéli*, *skíc*, *coķití*, *lukʰ* (pct. 112). În pct. 225 notăm coexistența dialectismelor fonetice: *téli* - *kéli*, *stíc* - *skíc*, *coťití* - *coķití*, *lukʰ* - *lutʰ* etc. (ALM I, h. 236-242, 244).

În cazul cuvântului *copil* notăm păstrarea a trei faze de palatalizare a consoanei *p*: *coptʰil* (pct. 34, 210, 229, 231, 232), *coťil* (pct. 48, 165, 190, 225, 233-235), *coķil* (pct. 112, 230) – ALM, I, h. 243.

Bilabiala *m*

Sonanta bilabială *m* se întâlnește în stadiul de palatalizare *mʰ* în Moldova pe la sf. sec. al XVI-lea [Gheție 1994: 86]. Alexandra Roman-Moraru înregistrează palatalizarea bilabialei *m* în cea mai veche versiune românească a *Florii Darurilor* (ms. rom. Biblioteca Academiei RSR, nr. 4620, II 55 1v). Cercetătoarea afirmă că modificarea, contemporană

cu data scrierii textului (c. 1592-1604), indică fie fonetismul existent în anumite graiuri dacoromâne, fie, poate mai degrabă, o apropiere de natura etimologică latinizantă (care poate fi încadrată într-o serie de exemple furnizate de noi, existente în manuscris [Roman-Moraru: 1].

În prezent, în graiurile moldovenești, respectiv în aria cercetată, domină stadiul final al palatalizării labialei *m*: *hic*, (*dă-mi*) *hîja*, *hîriști*, *hîri*, *hîriăsî*, *hêri*, *hîeđ*, *luhînî*, *duhîtru*, *hêrcurî* (ALM, h. 255-262, 264, 343).

Labiodentala *f*

În arealul dialectal din sud-estul Ucrainei, în urma palatalizării, înregistrăm varianta fonetică veche *h* a labiodentalei *f*: *hîn* „fin” (pct. 225, 235), *hîer*/ *hêr* „fier”, *hîlîp* „Filip” (ALM, I, h. 266, 267, 271). Fonetismele cu *h* sunt notate și în alte arii laterale și izolate, care păstrează faze mai vechi de evoluție a limbii, precum Transcarpatia, Cernăuți, sud-vestul Basarabiei [Spînu: 46]. Arii cu mult mai largi în regiunea cercetată circumscriu dialectismele cu *ș* (*șin*, *șer*, *șêrbi*, *trandașîr*, *șîlîp*, *gașîta*), care sunt mai recente în limbă, caracterizând graiurile moldovenești (ALM, h. 266-268, 270-272).

Procesul palatalizării constrictivei *f* este mai vechi în limbă decât cel al palatalizării lui *v*, fiind înregistrat în textele vechi din Moldova istorică, datate cu sec. al XVI-lea:

Eu-s, neaneo, hiică-ta, Eufrosina (Dosoftei). *De nu ne vom îndrepta din leage, ... mai ocăiți de noi altul nu poate hi* (Varlaam). *Fiind la hire foarte prostan, l-au fost scos din împărăție* (Costin) [Costinescu et alii: 203, 208, 243].

Labiodentala *v*

În graiurile moldovenești, fenomenul palatalizării lui *v* în stadiile *y* – *ġ* – *ž* este înregistrat după 1600 [Gheție 1994: 87]. Actualmente, graiurile cercetate notează stadiul final al palatalizării, caracteristic graiurilor moldovenești: *žîjî*, *žis*, *žin*, *žîșină*, *možîlă* (ALM, h. 275-279).

Pentru cuvintele *vulpe*, *volbură* înregistrăm conservarea formelor vechi *hûlpi*, *hólburî* (ALM, h. 281, 282).

Din opera lui Dosoftei am excerptat exemplul:

Glasul Domnului face holbură pre mare, de-o îmflă cu unde și cu valuri mari [Dosoftei: 65].

Africata *đ*

Graiurile cercetate păstrează vechea africata *đ*, caracteristică graiurilor de tip nordic, în cuvintele autohtone sau moștenite. Prin analogie, fonetismul *đ* este notat și în cazul împrumuturilor: *đî* (< lat. *dies*), *đáhâr* (< bg. *zahar*), *máđâri* (cf. alb. *modhullë*), *búđî* (cf. alb. *buzë*), *botjádđ* (lat. *batizare*), *mând* (cf. alb. *mës*) – ALM, I, 338-41, 344.

a și đîța mai mări (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 166); *đhá/đác cí vi u* (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 169); *întîđ đîș ôcînăș la nođ đác întîđu* (TDG, Martonoșa, reg. Kirovograd, p. 172).

Acest fenomen este înregistrat în textele vechi moldovenești, datate cu sec. XV:
Unii dzice că i-au pârât mazâlii (Neculce). *Batjocurează pre ai noștri mari dzei, numind facerile lor basne și mâniecii* (Dosoftei) [Costinescu et alii: 176, 188].

Africatele *č, ģ*

După Emil Petrovici, tratarea africatelor prepalatale *č, ģ*, urmate de sunetele vocalice *e, i*, este trăsătura cea mai importantă a graiurilor dacoromâne, ce stă la baza împărțirii teritoriului dacoromân în 5 subdialecte. Graiurile cercetate înregistrează variantele fonetice *š* și *ž*, specifice graiurilor de tip moldovenesc: *šinš, ariš, šernjâlî, crúși, šolán, šoári, aržint, sînži, faž, plânž, žinžini, žer, ši sí fac, šerém* (ALM, I₂, 349-351, 353-361, 468, 509).

Depalatalizarea lui *j*

Africata prepalatală *ġ* rămâne intactă și nu evoluează la *j*: *ġoj, ġos* (ALM, h. 374, 375). Acest fenomen este anterior sec. XVI, fiind înregistrat în mai multe texte vechi din Moldova istorică:

Aceștia ce să giură și să blastămă cu strâmbul, mǎzditorii și luătorii de mită și apucătorii de-ș petrec cu bișug adunat cu vicleșug (Dosoftei). *Calul de sărituri și de azvârlituri nu s-au ogoit până nu l-au aruncat de pre sine gios* (Cantemir) [Costinescu et alii: 190, 210].

Oclusivele palatale *k', ġ'*

În sud-estul Ucrainei, *k', ġ'*, înainte de *e* sau *i*, se pronunță *t', d'* sau *k', ġ'*. Acest fenomen nu este general în aria cercetată:

¹ – *t'em* (pct. 34,48, 165, 190, 229, 225, 231-235) – *t'em, t'iamám* (pct. 210) – *k'em, kemám* (pct. 112);

¹ – *ot'ilár!* (pct. 34,48, 165, 210, 229, 231-234) – *ok'ilár!* (pct. 112) – *ot' di stéclî* (pct. 190, 225) – *ot'* (pct. 235);

¹ – *uréti* (pct. 34, 48, 165, 190, 210, 225, 229, 231-235) – *uréki* (pct. 112);

¹ – *d'em* (pct. 34, 48, 165, 190, 210, 229, 231-235) – *ġem* (pct. 112) – *d'em, ġem* (pct. 225);

¹ – *d'játi*;

¹ – *únd'i* (pct. 34, 48, 165, 190, 210, 225, 229, 231) – *úng'i* (pct. 112);

¹ – *índ'it* (pct. 48, 210) – *índ'it* (pct. 165, 190, 231, 235) – *índ'it'ășc* (pct. 229, 232, 234) – *ng'it* (pct. 112, 225, 233);

¹ – *od'jalî* (pct. 34, 190, 229, 231-235) – *od'jal* (pct. 48, 210) – ALRR. Bas., I₂ h. 386;

¹ – *d'jórd'i* (ALM, h. 376, 377, 379, 382 – 385, 387).

Din Texte dialectale am excerptat exemplele:

o n'tînát mohorîcu/ ș-apóġ triméti on stárosti (TD, I/2, p. 177, pct. 235); *o žucát acoló pâr-la cât/ o ntrát îġ cásî/ o n'tînát/ o vișeruít/ și s-o ráștîrát/ s-o culcát* (TD, I/2, p. 178, pct. 235).

Fenomenul discutat este notat și în alte graiuri laterale și izolate din reg. Odesa, Cernăuți, Transcarpatia și aria maramureșeană.

Dentalele *d, t*

Oclusivele *d, t*, fiind urmate de *e* sau *i*, în unele graiuri se palatalizează: *t'játrí* „teatru”, *d'ínti* „dinte” (ALM, I, h. 291, 294). Acest fenomen este frecvent notat în graiurile moldovenești din zona de nord-vest.

Cercetătorul român Mircea Farcaș, în studiul *Palatalizarea dentalelor în subdialectul maramureșean*, menționează că aria investigată se caracterizează din punct de vedere fonetic prin apartenența la aria cu dentalele *d, t, n* palatalizate, întâlnite în vestul ariei dacoromâne. În același studiu este prezentată opinia lui I. Pătruț privind originea acestui fenomen, conform căruia în prima fază, sub influență slavă, s-a ajuns în stadiul *tⁱ, dⁱ*, apoi sub influența maghiară dentalele ușor palatalizate *tⁱ, dⁱ* au devenit „dorsopalatale” *t^l, d^l* în Crișana, Maramureș, nordul Transilvaniei și estul Bucovinei [Farcaș: 66]. Împărtășim opinia lui Gr. Rusu, V. Iancu, V. Văsiesiu, conform căreia palatalizarea dentalelor este un fenomen al cărui punct de pornire se află în tendințele interne de evoluție a limbii române, neexcluzând total rolul influenței maghiare și sârbe, care au direcționat rezultatul final al procesului [Văsiesiu: 52].

Înregistrarea fenomenului discutat în aria din sud-estul Ucrainei ar fi o mărturisire a faptului că cel puțin o parte din populația care s-a așezat cu traiul în aceste localități, ar fi aparținut în trecut ramurei de nord-vest a dacoromânei.

Pentru *tobă* notăm dialectismul fonetic învechit și popular, apropiat de forma etimologică, *dóbi* (< magh. *dob*), caracteristic graiurilor moldovenești (ALM, I, h. 293).

Prezentarea principalelor particularități fonetice ale graiurilor românești din sud-estul Ucrainei a pus în evidență specificul, în mare parte, conservatorist al acestora, datorat unei evoluții izolate de întregul masiv dacoromân de aproximativ 250 de ani, a lipsei de relații cu limba literară și a contactului permanent cu graiurile ucrainene și ruse.

În baza materialului faptic interpretat, concludem că aria glotică investigată, situată într-un mediu alogen, aparține, în principal, graiurilor moldovenești, distingându-se prin păstrarea la nivel fonetic a unor fapte vechi de limbă, cum ar fi:

– conservarea vechilor variante fonetice: *așă, pomínt, sapón, poróncă, fodúl', nacáz, paréti, randunică, cúmătră* etc.;

– *e > u* în cuvintele *femeie, pentru*;

– frecvența fenomenului vechi *e > ea*: *gúlear, neapót, nĵavásti, șĵaváj* etc.;

– *o* diftongat la inițială de cuvânt și în poziție medială: *oáúí, roáúí, noáúí, pl^uoáúí*;

– ocurența formelor cu *î-* și *u-* inițiali în cazul cuvintelor *a umblá, a umflá*;

– palatalizarea consoanelor bilabiale *b, p* și a labiodentalei *f* în stadiile intermediare (*d^l, t^l, h^l*) și finale (*g^l, k^l, ș^l*):

– *d^lni / g^lni, d^létu / g^létu, ald^lni / alg^lni, zd^ljárí / zg^ljárí, l'índ^l / líng^l, bund^l / bung^l*;

– *t^leli / k^leli, stic / skic, cotítí / cokítí, lut^l / luk^l*;

– *h^lin / šin* „fin”, *h^lier / šer* „fier”, *h^lilp / šilp* „Filip”;

– *m* palatalizat în ultimul stadiu: *n^lirišti, n^liri, n^lirjásí, n^léri, n^led, lun^líni, dun^lítru*;

– prepalatala sonoră *j*, urmată de *o, u > g^l*: *g^loi, g^los*;

– *ch, gh*, înainte de *e, i > t^l, d^l*: *t^lem, ot^lilar^l, uréti, d^lem, d^ljáfi, und^lri, ind^lit* etc.;

– palatalizarea oclusivelor *d, t*: *t^látrí* „teatru”, *d^línti* „dinte” etc.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Ciornei M. Ciornei, *Câteva considerații privind legea fundamentală a comodității în vorbire – factor important în evoluția și continuitatea limbii dacoromâne*. În: „Dacologica”, <http://studiidacologice.com/studii-si-cercetari>.
- Costinescu et alii M. Costinescu, M. Georgescu, F. Zgardan, *Dicționarul limbii române literare vechi (1680-1780). Termeni regionali*, București, 1987.
- Dosoftei Dosoftei, *Opere*, I, *Versuri*, ediție critică de N. A. Ursu, studiu introductiv de Al. Andriescu, București: Ediția Minerva, 1978.
- Farcaș Mircea Farcaș, *Palatalizarea dentalelor în subdialectul maramureșean*. În: „Lucrările celui de-al XIII-lea Simpozion internațional de dialectologie”, Cluj-Napoca: Editura MEGA, 2009, vol. I.
- Gheție 1975 Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București: Editura Academiei Române, 1975.
- Gheție 1994 Ion Gheție, *Introducere în dialectologia istorică românească*, București: Editura Academiei Române, 1994.
- Lozovanu et alii D. Lozovanu, I. Roșca, *Românii/moldovenii conform recensămintelor din Republica Moldova și Ucraina: aspecte etnodemografice*. În: „Românii din afara granițelor țării”. Coordonator I. Pruteanu-Isăcescu, Iași-Chișinău, 2008.
- Marin et alii Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, *Graiurile românești în afara granițelor țării*, București: Editura Academiei Române, 2005.
- Pavel 2000 Vasile Pavel, *Graiuri românești în medii aloglote. Considerații sociolingvistice*. În: Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, „Cercetări asupra graiurilor românești de peste hotare”, București, 2000, p. 122-132.
- Pavel 1998 Vasile Pavel, *Graiurile românești de pe cursul inferior al Niprului, din Donbas și Caucaz*. În: „Revistă de lingvistică și știință literară”, 1998, nr. 5, p. 60-66.
- Purice et alii Mihail Purice, Vladimir Zagaevski, Ion Ciornâi, *Curs de dialectologie română*, Chișinău: Lumina, 1991.
- Roman-Moraru A. Roman-Moraru, *Noi atestări ale palatalizării lui m în scrisul vechi românesc*. În: „Revista de Filologia Română”, 1984, <http://revistas.ucm.es/fl/0212999x/articulos>.
- TDG Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului. Texte dialectale și Glosar*, București: Institutul de Fonetice și Dialectologie „Al. Rosetti”, 2000.
- Golopenția Anton *Românii de la Est de Bug*, București: Editura Enciclopedică, 2006.
- Văsieșiu V. Văsieșiu, *Graiul năsăudean*, Casa de editură „Mureș”, 1996.
- Zagaevski 2008 Vladimir Zagaevski, *Ca neam supraviețuim prin graiul matern*. În: „Limba română”, nr. 7-8, anul XVIII, 2008, <http://www.limbaromana.md>.